

**UKRAINSKO-POLSKIE RELACJE W KULTURZE
I LITERATURZE
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ РЕЛЯЦІЇ В КУЛЬТУРИ
Й ЛІТЕРАТУРИ
UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN CULTURE
AND LITERATURE**

ЕГО-ДОКУМЕНТИ ЕПОХИ БАРОКО У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

ВАЛЕНТИНА СОБОЛЬ

Варшавський Університет, Варшава – Польща

**EGO-DOKUMENTY EPOKI BAROKU W KOMPARATYSTYCZNYM
ASPEKCIE**

WALENTYNA SOBOL

Uniwersytet Warszawski, Warszawa – Polska

STRESZCZENIE. W artykule dokonana została analiza porównawcza dwóch osiemnastowiecznych ego-dokumentów – *Diariusza podróznego* Filipa Orlika herbu Nowina oraz *Podróży i nie-pomyślnego sukcesu Polaków* (albo *Polak konfederat przez Moskwę na Syberię zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puchaczowa*) Karola Chojeckiego herbu Lubisz. Przedstawiona została zarówno wartość historiograficzna, jak i wielokulturowy potencjał utworów, ukazujących narody i obyczaje w Europie oraz Azji. Wspomniane utwory są zakorzenione w historii Polski, Ukrainy, Rosji, Turcji, a w przypadku Orlika – dodatkowo Francji. Szczególna uwaga została zwrócona na podobieństwo motywów wolnościowych w obu ego-dokumentach, które zasługują nie tylko na pogłębione studia pod kątem analizy treści, ale także na współczesne tłumaczenia, w tym również na język ukraiński.

**EGO-DOCUMENTS OF THE BAROQUE EPOCH IN COMPARATIVE
CONTEXT**

WALENTYNA SOBOL

Warsaw University, Warsaw – Poland

ABSTRACT. The paper is devoted to comparative analysis of two ego-documents from 18th century, from Ukraine and Poland: *Travel diary* by Filip Orlik of Nowin arms and *Travel and unsuccessful success of Poles* (or *The Pole confederate brought through Moscow to Siberia. Simultaneous news about Pugachov uprising*) by Karol Chojecki of Lubisz arms. A scientific meaning and multicultural potential of both works is considered, in which a lot of European and Asian peoples and customs are described.

Йоахім Лелевель писав про цікавих до світу людей, зокрема про поляків, які подорожували „завжди і без кінця, а багато з охоти або з примусу в далеких краях світу; про багатьох ані слуху, хоча світові прислужилися”¹. Об’єктом порівняльного аналізу є в нашому випадку якраз достойники знані, хоча мандрівниками стали всупереч власній волі. Перспективним видається порівняльний аналіз постави авторів в его-документах Пилипа Орлика гербу Новина та Кароля Хоєцького гербу Любіч. Орлик є більше знаним як автор латиномовної конституції 1710 року, панегіриків, твору *Вивід прав України*, меморіалів, хоча не менш цінним є його п’ятитомний діаріуш, який сам назвав подорожнім². Твори обидвох незвичайних мандрівників закорінені в історію Польщі, України, Росії, Туреччини, а у випадку Орлика ще й Франції. Тому таким важливим бачиться прочитання цих творів в історичному та історіософічному контекстах. Адже за словами Нормана Девіса, історія і література є дітьми-близнюками однієї матері – гуманістики³.

Освіта⁴, яка сформувала еліту часів Мазепа, в тому числі й Орлика, творилася на виразно конфесійній основі (православна, римо-католицька, протестантська⁵). У другій половині XVII століття її вважають уже цілком встановленою. Хоча молодь, як і раніше, здобувала знання в римо-католицьких учбових закладах, а певна частина їхала в Західну Європу, та поступово набира-

¹ J. L e l e w e l l, *Polska. Dzieje i rzeczy jej*, t. 1, Poznań 1858, s. 581

² Самі автори в ті часи надавали своїм записам різні назви: подорожній діаріуш, діаріуш дороги, „полорож”, у випадку іншомовних текстів – „journal du voyage”, „itinerarium”, „viaggio”, або ж „peregrinatio”, „diarium itineris” та ін. Має рацію А. Івановська, яка вважає, що так ці твори називали не автори описів своїх подорожей, а пізніші видавці таких текстів (А. I w a n o w s k a, *Polskie rękopiśmienne relacje podróżnicze z epoki saskiej*, [w:] *Staropolska kultura rękopisu*, pod red. H. Dziechcińskiej, Warszawa 1990, s. 125).

³ Norman Davies у праці *Europa między Wschodem a Zachodem* pisze:

Historia i literatura są bliźniętami zrodzonymi z jednej matki – *humanitas*. Ich żywoty są tak nierozdzielnie splecione, że trudno sobie wyobrazić pisanie z jednej strony bez odwołań do drugiej. Literatura stanowi bowiem nieprzerwany wątek, który towarzyszy wszystkim innym wątkom przeszłości – społecznym, gospodarczym czy politycznym – i je przecina. Podobnie historia nie jest jedynie tłem, które kształtuje życie pisarzy i na którym rodzą się koncepcje i tekst dzieł literackich. Bezpośrednio lub pośrednio jest ona nieodłącznym elementem produktu końcowego. Uważam to za truizm, rzecz tak oczywistą, że właściwie nie trzeba jej stwierdzać. Jednak w obliczu powszechnego przekonania, że historia zajmuje się faktami, a literatura fikcją i królestwem wyobraźni, trzeba być może przypomnieć o nierozdzielnym związku tych dwóch dziedzin.

N. D a v i e s, *Europa między Wschodem a Zachodem*, przeł. B. Pietrzyk, Kraków 2007, s. 109.

⁴ В. Ш е в ч у к, *Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття*, [в:] *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев’яти томах*, т. III, кн. перша: *Третя чверть XVII ст.*, Київ 2011, с. 168.

⁵ Остання, як наголошує В. Шевчук, підпала під гостру заборону ще в першій половині XVII століття, була остаточно знесена козацькою революцією (В. Ш е в ч у к, *зачнак. праця*, с. 168).

ють сили вищі учбові заклади України, над якими встановлюється особистий патронат гетьманів, спершу І.Самойловича, а згодом І.Мазепи. Доля наступника Мазепи⁶ Пилипа Орлика мов би синтезувала в собі ці течії. Він здобув освіту спершу в єзуїтському колегіумі у Вільно, а згодом у Києво-Могилянській академії. За оцінкою Францішка Равіти-Гавронського, Орлик був „jednym z najwykształceńszych i najdzielniejszych, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała”⁷. Після Полтавської поразки в 1709 році разом зі шведським королем Карлом XII, разом із Мазепою, родиною емігрував до Швеції і майже 7 років, до 1720-го, перебував у Стокгольмі. Але не тільки тут. Після смерті Мазепи був обраний гетьманом України. У 1711 році очолив в Україні національно-визвольне повстання⁸. У 1714 перебував у Молдавії, потім жив до 1720 року в Швеції. У 1720 прибув до Польщі, де віднайшов свого родича барона Орлика. Після двох років перебування в Польщі відбув до Туреччини. Жив у Хотині, Серезі, а найдовше в Салоніках (до 1738 року), потім у Чернівцях, Каушанах і Бухаресті. Згодом переїхав до Ясс, де помер у 1742 році. Якщо вияскравити саме польську екзистенцію, описану в першій частині діаріуша, то це була втеча від переслідування царського агента Ягужинського, поневірвання, розлука з родиною, смерть найталановитішого (як записав у щоденнику) десятирічного сина Якуба у Вроцлаві в 1721 році, якого постійно в діаріуші згадує, бо ж тужив за ним ціле життя... Вже згодом, перебуваючи в напівув'язненні в Туреччині, Орлик дізнається про смерть найстаршої доньки Анастасії в розквіті віку, дружини уславленого генерала Стенфліхта. Виховати двох синів цього подружжя допоможе молодша донька гетьмана, хрещениця Мазепи Варвара. Один із онуків, Пилип, разом із дядьком Григорієм Орликом (фельдмаршалом Людовіка XV), продовжить дипломатичну справу гетьмана Орлика на міжнародній арені.

Зі щоденника дізнаємось, як багато сил український гетьман поклав на організацію в Європі антиросійської коаліції. Писав до всіх сильних світу, також і до папи римського Бенедикта XIII, аби допоміг Україні. Тож і видався він іншим, наприклад Ф. Равіти-Гавронському, особистістю, що є „wybitną pod względem zdolności, a awanturniczą pod względem charakteru”⁹. І вже наш сучасник Даніель Бовуа, не завжди задаючи трудно зрозуміти мотиви дій гетьмана-

⁶ Мазепа став хрещеним батьком двох із восьми дітей Орлика (Григорія і Варвари), про що свідчить такий розділ у діаріуші, як *Pro memoria*. Старший син гетьмана хрещеник Мазепи Григорій Орлик передасть Вольтерові архівні матеріали батька, які послужать підставою для написання його праці про Карла XII.

⁷ F. R a w i t a - G a w r o Ń s k i, *Filip Orlik, nieuznany hetman kozacki*, [w:] *Studia i szkice historyczne*, seria II, Lwów–Warszawa–Poznań 1900, s. 37. Тут і далі дотримуємося правопису Ф. Равіти-Гавронського – В. С.

⁸ В. Ш е в ч у к, зазнач. праця, с. 168.

⁹ F. R a w i t a - G a w r o Ń s k i, op. cit., s. 35.

вигнанця, хвалить „неймовірно ефективну методу цього павучка, котрий зачався на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час [...]”¹⁰. Орлик справді, увесь час пишучи, прагне переконати всі європейські двори у військовій потузі його „козацької батьківщини”. Але у своїй першій частині (1720–1723 роки) діаріуш є інший, він доносить чимало цінних спостережень про Річ Посполиту. Орлик описав або ж бодай згадав міста – Вроцлав, Краків, Ченстохову, Гриссвальд (Grypswald), Прагу, Бжег (Brzeg), Ополе (Opole) чи Кавали (Kawały). Зі щоденника постає Польща багатьох мов та культур, звичаїв, традицій. Цей мультикультуровий дискурс, відкрита на світ постава Орлика і Хоєцького зближує їхні твори, несумісні, як я вважаю, тільки на перший погляд. Наприклад, 10 жовтня 1720 року Орлик виїхав зі Стокгольма „w dzień Poniedziałkowy sub auspicijs S.S. Aniołów Stróżów S-go Philippa Patrona mego”¹¹, як занотував на першій сторінці свого твору. А вже 16 листопада морським шляхом гетьман із родиною і капітаном де Клуаром дістаються до міста в Померанії, для гетьмана чи не найважливішим є факт наявності академії: „Przybyliśmy do Grypswaldu o dziewiątej godzinie [...]. Miasto te ma w sobie Akademię, w której Profesorowie tylko są, a studentow albo nic, albo mało”¹². 11 січня 1721 року – Орлик у Празі, мандрує вулицями „dla lustrowania miasta u kościołów”, переходить через

most kamienny na rzece Mołdawie ufundowany dość piękny, ktorego naybardziej zdobią statue rożnych Świątych z kamienia wyrobione kunsztem wyśmienitym y rzadko widzianym, na ktorego mostu szrodku iest Znak Krzyża z kąd S-go Jana Nepomucena Czeski kazał w rzekę stracić i utopić, za to że mu nie wyznał Grzechow Krolowey których mu się spowiadała, ktore-o ciało w tey rzece (jako powiadaia) pięć gwiazd iasných nad głową stanowszy objawiły dla cze-o malują na głowie te-o S-o pięć gwiazd, y ma go za osobliwe-o Patrona całe Królestwo Czeskie [...]”¹³.

Дальша дорога¹⁴ Орлика, як сам пильно фіксує, „Rugia” (s. 6), „Pomernia” (s. 9), „Meklemburg” (s. 10), „Хієцтво Luneburskie,” (s. 12), „Хієцтво Elektorат Hannoverски”(s.16), „Хієцтво Brunswickie” (s. 20), „Biskupstwo Eysfeldskie w Turingskim Landgraffwstwie...” і „Krolestwo Czeskie” (s. 23), „Silezia” (s. 30), „Szlonsk” (s. 42), „Polska” (s. 44), „Wyjazd z Krakowa” (s. 75), „Wojewodstwo Sędomirskie” і „Ziemia Przemyslska Woiewodstwa Ruskiego” (s. 76), „Tureckie Pań-

¹⁰ Д. Б о в у а, „Щоденник” Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу, [в:] „Український археографічний щорічник”. Нова серія, вип. 8/96, Київ–Нью-Йорк 2004, т. 11/12, с. 326.

¹¹ Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював до друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич, Варшава 1936, с. 1. Тут і далі передаємо правопис Пилипа Орлика. – В. С.

¹² Там само, с. 9.

¹³ Там само, с. 27.

¹⁴ Властиво перша, подорожна частина твору Орлика дала Олександрі Івановській підстави віднести її до різновиду польських рукописних реляцій саських часів (A. I w a n o w - s k a, op. cit., s. 128).

stwo. Wołoska Ziemia” (s. 82), „Dobrodźa” (s. 105), „Bulgaria” (s. 106), „Romania olim Thracia” (s. 109), врешті Македонія – „Macedonia” (s. 116):

We wtorek nieprędko już jakby o dziewiątej godzinie rano wzięwszy Konie Mendzylskie, y konwoy od tychże Turkow z 15 człowieka, ktorzy wszyscy iachali na osłach, dość piękna y pozorna Kawaleria, y ciachaliśmy dwie mile do miasta Kawały [...].

Орлик описує все побачене, а цього разу занотовує до діаріуша почуту від французького консула легенду про виникнення міста, переповідаючи її так: Кавала –

to miasto przed tym Grecy nazywali Christianopol, ale potym Genuęczykowie wzięwszy go nazwali go włoskim językiem Cabala dla Zamku na Gorze wysokiej Skalistey Ufundowane-o ktory od morza (gdyż to miasto i forteca nad Samym morzem leżą) ma figurę Cabali to iest konia¹⁵.

Цитовану вище першу (1720–1723) частину діаріуша Орлика розчитав із рукопису Ян із Токар Токаржевський Карашевич, вона була видана в 1936 році силами Українського Наукового Інституту у Варшаві¹⁶. Приблизно в кінці XVIII – на початку XIX століття анонімні польські палеографи зробили скорочену, дуже недосконалу копію, яка була підготовлена до друку в Варшаві в 1830 році, але не була видана. У 1988–1989 Гарвардський Інститут Українознавчих студій видав скорочене факсиміле рукопису, важке для прочитання. То власне зіставлення¹⁷ факсиміле рукопису зі скороченою копією анонімних палеографів¹⁸ переконало в konieczności безпосереднього контакту із оригінальним рукописом діаріуша Орлика. Із доступом до нього посприяли працівники дипломатичного архіву МЗС Франції у серпні 2012¹⁹. Робота в архіві допомогла встановити не тільки пропущені у факсиміле фрагменти, але найголовніше – зрозуміти сам процес постання цілого документа Орлика, показала сліди попередніх спроб його прочитання та дослідження (у XIX і XX століттях). У часі тривалої роботи над розчитанням і перекладом рукопису були усвідомлені власні помилки, перебіг праці відбився у 23 розвідках, назвімо тут кілька²⁰.

¹⁵ Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював до друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич, Варшава 1936, с. 117. Ця частина щоденника у перекладі Р. Радишевського була видана в 1996 році в Києві.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Zob.: В. С о б о л ь, *Помножені часом світи (факсиміле Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльно-зіставне вивчення, спроба перша)*, [в:] „Схід” 2009, № 99, с. 3–11.

¹⁸ Biblioteka Narodowa, mikrofilm nr 16748

¹⁹ Ministère des Affaires étrangères – Archives diplomatiques 3 rue Suzanne Masson, 93126 La Courneve Cedex.

²⁰ В. С о б о л ь, *Методические особенности перевода с древнепольского языка диаріуша Филиппа Орлика*, [w:] *Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet*, Warszawa 2006, s. 664–670; її ж, *Фрагмент дипломатії батька і сина Орликів*, [w:] *Symbolae in honorem Stefan Kozak*, Warszawa 2007, s. 111–121; її ж, *Różnorodność kulturowa w diariuszu podróży*

Другу частину діаріуша (1724–1731), матеріал якої за 1724 рік нині готують до друку, можна назвати невільничою, бо це щоденник емігранта, напівв'язня Турецької землі, де, як писав гетьман, він перебуває „in captivitate prawię Babylonica”, де „...tylko Superflumina Babylonis illic sedimus et flevimus...”²¹. Щоденник неволі відкриває нові обставини та факти дипломатичної діяльності батька і сина Орликів. У цій частині діаріуша також знаходимо колоритні постаті людей, серед яких довелося жити, описи звичаїв грецьких, турецьких, а навіть французьких та англійських (бо ж Орлик мав приятелів-консулів у Салоніках), дізнаємось про улюблену лектуру гетьмана, про родинні обставини, про приватне життя, ускладнене розлукою з дружиною та дітьми. Орлик радіє кожній вісточці з України, яку час від часу йому приносять купці, мандрівники, як православні, так і єзуїти. Від них, а також із газет Орлик дізнається про фатальні події (наприклад, доля Павла Полуботка), про втрату Україною прав і вольностей. Пилип Орлик ніколи не повернувся до України, помер у забутті й нужді в 1742 році в чужому краї.

Каролу Хоєцькому пощастило не тільки повернутися до Польщі, але й побачити власний твір надрукованим. На жаль, про автора маємо мало відомостей, але зі сторінок його твору постає, як наголошено в „Польському Біографічному Словнику”, „człowiek szlachetny, sprawiedliwy, ludzki, obdarzony dużym talentem spostrzegawczym i łatwością pióra. Innych wiadomości o nim nie mamy”²². Кароль Хоєцький гербу Любіч (народився бл. 1740 року) був учасником бар-

nym Filipa Orlika (Pyłypa Orłyka), [w:] Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek, Warszawa 2008, s. 419–427; її ж, Mentalność pogranicza kulturowego w Diariuszu podróżnym (1720–1732) Pyłypa Orłyka, [w:] Polska-Ukraina. Pogranicze kulturowe i etniczne, t. 47, Wrocław 2008, s. 101–106; її ж, Слов'янська щоденникова проза і діаріуш Орлика, [в:] Слов'янські обрії. Доповіді до XIV Міжнародного Славістичного конгресу, Київ 2008, с. 617–631; її ж, Доба Івана Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика, [в:] Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної конференції, Київ 2009, с. 196–214; її ж, „Діаріуш” Пилипа Орлика як щоденник українсько-польського пограниччя, [в:] „Слово і час” 2009, № 6, с. 20–26; її ж, Ціна волі в творах давньоукраїнської літератури, [в:] Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. 8. Pieniądz, Wrocław 2009, s. 487–493; її ж, Щоденник Пилипа Орлика про історичні перспективи України, [в:] „Acta Albarutenica”, Warszawa 2010, nr 10, s. 215–223; її ж, Одяг як комунікат у літературі XI–XVIII ст., [в:] Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. 9. Ciało, Wrocław 2011, s. 523–538; її ж, Strychy do postaci Pyłypa Orłyka, [w:] Pyłyp Orłyk Zytia, polityka, teksty. Materiały Międzynarodowej naukowej konferencji, Kyjiw 2011, s. 61–74; W. S o b o l, Filipp Orlik o Polsce i Polakach, [w:] Studia Rossica XXII, pod red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa 2012, s. 67–76.

²¹ *The Diariusz podróżny of Pyłyp Orłyk (1720–1726). With an Introduction by Orest Subtelny. Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University. Harvard library of earlyukrainian literature. Texts. Vol. V, 1989, p. 644.*

²² *W. K o n o p c z y Ń s k i, Chojecki Karol Lubisz, [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. III, Kraków 1937, s. 396.*

ської конфедерації (1768–1772)²³, яка без сумніву стала вирішальним етапом його життя. Як полтавська поразка в історії України, так і барська конфедерація в історії Польщі, належать до переломних подій, які водночас, за словами Войцеха Турека, надзвичайно складні і важкі для класифікації²⁴. Після здобуття Кракова російськими силами Хоецький потрапляє в неволю на вісім з половиною років. У часі постою над річкою Кальміус (сьогодні в Донецькій області в Україні) Хоецькому вдалось щасливо втекти, перетнути в кінці 1776 року російсько-польський кордон і дістатися до коханої Польщі.

Набагато більше везіння, аніж діаріуш Пилипа Орлика, мало і видання спогадів Кароля Хоецького гербу Любіч. Спогади конфедерата так зацікавили магната Яна Потоцького, що він видав їх у 1789 році у Варшаві під заголовком *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków*. Спогади Хоецького були видані кількаразово (в тому числі 5 разів польською мовою, 2 рази російською). Перше видання побачило світ через 13 років після повернення Хоецького до Польщі (Warszawa, 1789). У наступному році, ще за життя автора, книжка під заголовком *Polak konfederat przez Moskwę na Syberię zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puchaczowa* була видрукувана анонімно (на цьому акцентує Владислав Євсевіцький²⁵, а Йоанна Гетка зазначає, що це був нелегальний передрук). Дослідниця встановила, що в 1790 році спогади конфедерата видали василіяни. Важко не погодитися із авторкою²⁶, що назва цього видання (*Polak konfederat przez Moskwę na Syberię zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puchaczowa*) краще передає зміст, ніж першопочаткова від 1789 року. У 1883 і 1886 роках переклад твору Кароля Хоецького побачив світ поза межами Польщі. Видатний український учений Володимир Антонович²⁷ видає текст російською мовою в 1883 році в „Киевской Старине” у Києві. У 1886 р. хроніку драматичних поневірянь мужнього конфедерата було видрукувано в Москві в часописі „Русский архив”. Наприкінці ХХ століття польськомовний твір Хоецького двічі побачив світ. В опрацюванні В. Турека в 1992²⁸ році, в опрацюванні А.Кучинського та З.Вуйціка – в 1997²⁹ році. Як

²³ До російської неволі потрапило 15 тисяч польських конфедератів. Кароль Хоецький був призначений до Сибірського корпусу як рядовий жовнір.

²⁴ W. Turek, *Wstęp*, [w:] K.L. Chojek, *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków*, oprac., wstęp i przypisy W. Turek, Gdańsk 1992, s. 3.

²⁵ W. Jęsiński, *Przedmowa*, [w:] K.L. Chojek, *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków*. Na podstawie pierwodruku z 1789 roku wydali oraz przypisami i komentarzem opatrzyli A. Kuczyński i Z.J. Wójcik, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Wyższe Seminarium Duchowne Salwatorianów, Bagno–Warszawa–Wrocław 1997, s. 6.

²⁶ J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2012, s. 145.

²⁷ *Записки Карла Хоецкого*, перевел на русский В. Антонович, Оттиск из декабрьской книжки журнала „Киевская Старина” 1883 г., Киев, типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская улица, соб. дом, 66 с.

²⁸ K.L. Chojek, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Gdańsk 1992.

Пилип Орлик, так і Кароль Хоєцький – обоє намагалися віднайти винних у поразці. Орлик нарікає на „pogański naród, mutabili insignitus astro”³⁰. Кароль Хоєцький, як висновує В. Турек³¹, поклав відповідальність на магнатів, які стояли на чолі барської конфедерації. Орлик і Хоєцький – обоє не були психічно готові до поразки, але обоє винесли з неї важливі уроки. Поразка визначила їхню долю на довгі роки. Обоє зафіксували цінні свідчення пережитого й побаченого. Залишили науку витривалості.

[...] Mieli jeszcze sposób, że w piątki lub Bajram tatarski schodzili się pod meczet, gdzie znaczne od Tatarów odbierali jałmużny, a drudzy udawali się za doktorów, gdyż w Moskwie tej sztuki niewiele znajduje się ludzi, i jawnie Moskali prostych oszukiwali, smarując ich ciemne oczy przetopionym sadłem niedźwiedzim, jakoby to lekarstwo pierwszy wzrok przywrócić im miało³²,

– пише К.Хоєцький. Це дивовижно, але такого точно „лікаря”, потрапивши до Москви, учинив із себе швагр гетьмана Григорій Герцик, а Орлик, почувши цю історію від сина Григорія, зробив прецікаву нотатку в діаріуші за 1730 рік.

Гетьман України прожив на вигнанні решту життя. Кароль Хоєцький потрапив до Сибіру, а згодом до російської армії³³, але вирвався з неї. Орлик помер на чужині, в розлуці з родиною. Хоєцький щасливо повернувся до коханої Польщі. Найбільш тяжкі переживання конфедерата (неволя, нужда, боротьба за виживання і туга за батьківщиною) наклалися на гіркоту, спричинену поразкою так званого „розбору” Польщі (1772). Розбір третьої частини Польщі військовий полонений Хоєцький переживав тяжко – і власне це пережиття дуже подібне в психологічному вимірі до того, що пережив і описав у діаріуші гетьман Орлик. Подібним у творах обох невільників є жагучий інтерес до світу, відкритість на інших людей та інші звичаї, традиції, культури. Обоє творчо обсервували різноманітність культур, з повагою фіксуючи найменші відрухи краси, креативу, сили і слабкості духу. Так, Каролеві Хоєцькому, рядовому солдатові Сибірського корпусу, судилося взяти участь у погоні за втікачами з Росії – калмиками, досягаючи через киргизькі степи аж до китайського кордону... Недарма, як підкреслює Владислав Євсевіцький³⁴, Ян Потоцький добре знав, що в тогочасній польській літературі не було публікацій про мешканців Киргизьких степів (нині Казахстан) та теренів верхньої частини долини Іртиш, околиці Хіви, Бухари і Ташкенту та ін. Подібно і в україн-

²⁹ K.L. Chojcki, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Bagno–Warszawa–Wrocław 1997, 204 s.

³⁰ *The Diariusz podróżny...*, зазнач. праця, с. 645.

³¹ W. Turck, *Karola Lubisz-Chojeckiego droga życia*, [w:] K.L. Chojcki, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Gdańsk 1992, s. 9–10.

³² Там само, с. 47.

³³ Переважна чисельність конфедератів була вислана в глибину Росії (Казань, Солікамськ, Тюмень, Тобольськ, Омськ, Іркутськ, Оренбург та інші міста).

³⁴ W. Jęsiewicki, *Przedmowa*, op. cit., s. 6.

ській літературі Пилип Орлик перший подав описи Швеції, потім півдня Речі Посполитої, згодом провінції Османської імперії. Обидва засланці, володіючи непересічними здібностями, не лише захоплювалися матеріальною і духовною культурою інших народів, а й прагнули увічнити найцінніше в слові. Так, цінними є Орликові описи забобонів у турецькій провінції, віри, звичаїв, свят, одягу, міжлюдських контактів. Корисними для зміцнення тіла й духу стали його поїздки до святої води („агізми”), коли під враженням побаченого він детально замальовує і руїни старої церківки, і дивовижну печеру, і те місце, де гірка вода чудодійно перетворюється в солодку. Сам гетьман куштував обидві і дивувався, а на згадку наказав узяти шматочок тієї скали, в щоденнику ж це єдиний малюнок самого Орлика. У факсимільному автографі ця сторінка довгий час видавалась залитою чорнилом, але робота з оригіналом рукопису в паризькому архіві все поставила на свої місця.

Конфедерат описав побачене як у європейській, так і азіатській частині Російської імперії. Так, у Хоецького читаємо:

Ja, tyle doznawszy najosobliwszych fortuny odmian, nieszczęść i przypadków w czasie ośmioletniej niewoli mojej w Moskwie, wziąłem zamiar one opisać, tudzież i te miasta i prowincje, w których byłem, wyrazić jakie nie tylko mnie, ale i towarzyszącym ze mną trafiły się przypadki³⁵.

В его-документі *Podróż i niepomysłny sukces Polaków (Polak konfederat przez Moskwę na Syberię zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puchaczowa)* цінну інформацію до роздумів містять описи доль тих співвітчизників-поляків, які потрапили на російську військову службу. Несила переоцінити фрагментів про повстання Пугачова, про суд над ним:

Była więc zrobiona klatka drewniana, w którą zabranego Pugaczowa wsadzono i w onej go całą drogę aż do miasta Moskwy więziono. Konwojowała go kawaleria do miasta Symbirska, a stamtąd piechota w liczbie trzechset grenadierów, onego odebrawszy aż do miasta Moskwy mu asystowała [...]. W każdej prawie wsi, którą był Puhaczew wieziony, spędzali naród aby go oglądał. Żonę Pugaczewa powtórną, gdy się był w czasie tego buntu ożenił, wolną być oznaczoną przy wszelkiej korzyści, którą mieć mogła z łupów męża swego nabytą³⁶.

Не менш вражаючий калейдоскоп народів, країн, звичаїв знаходимо в *Diariuszu podróży* гетьмана Орлика. Пилип Орлик у першій половині XVIII століття, а Кароль Хоецький в другій половині того ж століття постають репрезентантами шляхетної і шляхетської постави, яка передбачала моральний обов'язок опору в обороні рідного краю. Обом було про що звітувати перед собою, своїми співвітчизниками і цілим світом. Європа і Туреччина очима емігранта Орлика в першій половині XVII століття та Російська імперія (від кордонів Польщі до кордону з Китаєм) очима конфедерата Хоецького то, без-

³⁵ K.L. Chojecki, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Bagno–Warszawa–Wrocław 1997, s. 15.

³⁶ Там само, с. 99.

перечно, відмінні світи, але тим ціннішим бачиться те, що спільне в поставі очевидців, у тому, як справились із випробуваннями. Можна говорити про сумну першість Орлика як засновника, а не лише представника першої політичної еміграції в Європі³⁷.

Знавці твору *Podróż i niepomysłny sukces Polaków (Polak konfederat przez Moskwę na Syberię zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puchaczowa)* слушно наголошують, що барським конфедератам (в тому числі Хоецькому) належить „zaszczytne pierwszeństwo w długim łańcuchu pokoleń walczących o wolność i niepodległość Polski”³⁸. Ученим до сьогодні не вдалось встановити чисельності конфедератів, які в різні роки повернулися із російського заслання. Відомо тільки, що втікати було легше підчас сутичок із людностю, яка мешкала в теренах поміж Каспійським та Чорним морями. Подібно не вдалось встановити, скільки було переслідувано і знищено представників першої української еміграції (вона отримала дефініцію „Мазета та мазепинці”³⁹). За Войцехом Туреком⁴⁰, Хоецький персоніфікує дорогу, яку суспільство пройшло від барської конфедерації до чотирирічного сейму та Конституції 3 травня. Можна твердити, що Орлик персоніфікує дорогу, якою могла б поточитися доля України за сприятливіших умов. Подібності та відмінності між двома документами доби ще виразніше сигналізують про перспективність подальшого їх вивчення. Орлик писав свій щоденник упродовж 12 років, із невеликими перервами, на щастя, маємо рукопис. Натомість рукопис Хоецького не зберігся. Автор поетапно відтворив із пам’яті хроніку своїх поневірянь⁴¹, бо ж не робив нотаток в часі неволі понад вісім років. Його твір *Podróż i niepomysłny sukces Polaków* (або, як у виданні василіян, *Polak konfederat przez Moskwę na Syberię zaprowadzony. Razem wiadomość o buncie Puchaczowa*) поціновано сьогодні як важливе джерело з історії військової справи у XVIII столітті: ці спогади становлять „елемент історії польської науки та чужини”⁴². З цілим

³⁷ В. С о б о л ь, „Biuletyn polsko-ukraiński” (1932–1938) *pro першу політичну еміграцію в Європі*, [в:] „Київські полоністичні студії” 2011, ред. Р. Радишевський, т. XVIII, с. 58–63.

³⁸ W. T u r e k, *Karola Lubisz-Chojeckiego droga życia*, [w:] K.L. C h o j e c k i, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Gdańsk 1992, s. 16.

³⁹ Zob.: С. П а в л е н к о, *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники*, Київ 2004, 602 с.

⁴⁰ W. T u r e k, *Karola Lubisz-Chojeckiego droga życia*, [w:] K.L. C h o j e c k i, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Gdańsk 1992, s. 11.

⁴¹ Stojąc w Solikamsku miewaliśmy też częste od naszych Polaków z Kazania wiadomości, a to najwięcej przez jadących kupców, którzy nam donosili tak o procederze wojny, jako i o naszych Polaków, że coraz więcej onych do Kazania przybywało [...]. W tym też roku (w 1770-m – V. S.) zaczęli nas już nazywać i w registrach pisać Konfederatami, gdyż aż do tych por nazywali nas buntownikami i wzruchycielami, aż też na to umyślnie przysłane były z Wojennego Kolegium ukazy,

– зафіксував Хоецький у своїх спогадах (K.L. C h o j e c k i, *Pamięć dzieł polskich...*, op. cit., Bagno–Warszawa–Wrocław 1997, s. 60–61).

⁴² W. J e w s i e w i c k i, *Przedmowa*, op.cit., s. 7.

переконанням можемо твердити, що так само Орликів діаріуш є незвичним документом, бо ж є неоціненним джерелом до історії української дипломатії в чужих краях, які прихистили гетьмана та його родину. Щоденник Орлика написаний правдивим європейцем. Його бароковий твір типу *silva rerum* органічно вкладається в світові моделі⁴³.

Обидва твори вирізняються на фоні значного корпусу українських та польських его-документів доби бароко, бо є, oprіч всього, науковими джерелами, порівняння яких дає цінну інформацію – культурознавчу, дипломатичну, історіософську, екуменічну. Особисті документи обох мандрівників, усупереч волі Пилипа Орлика гербу Новина та Кароля Хоєцького гербу Любіч, – це, властиво, твори про *Ignis et aque interdictio*⁴⁴. Автори є водночас героями зворушливих документів, які доносять автентизм і глибину драми людини, народу, держави, презентують науку сили і мужності.

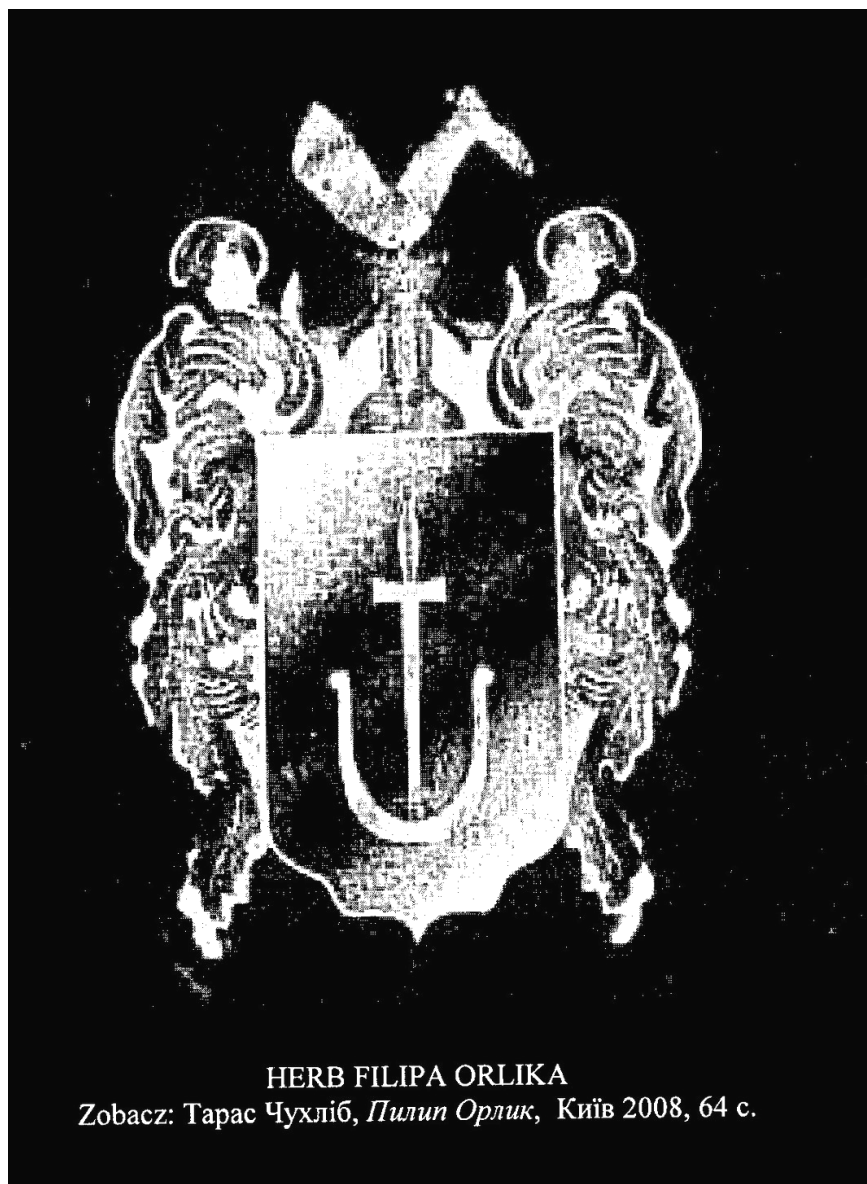
⁴³ Тут апелюємо до висновку Юрія Луцького, який у передмові до видання *Автобіографії видатних українців ХІХ століття* наголосив, що „всі зібрані тут матеріали **не легко вкладаються в світові моделі** – вони своєрідні, українські. Найкраще розглянути їх по черзі в контексті української історії та літератури” (Ю. Луцький, *Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ століття*, Нью-Йорк 1989, с. 8; жирний шрифт мій – В. С.).

⁴⁴ Заборона води і вогню (означає – зіслання на вигнання), [в:] Cz. Jędraszko, *Łacina na co dzień*, Warszawa 1970, с. 91.

ФІЛІП ОРЛИК (1672-1742)

Zobacz: „Політика і культура”, 2001, 10-16 квітня, с. 43; „Над Бугом і Нарвою”, 2002, №5-6, с.5; „Схід”. Аналітично-інформаційний журнал/East. Analytic and informative journal, 2009, 8(99).

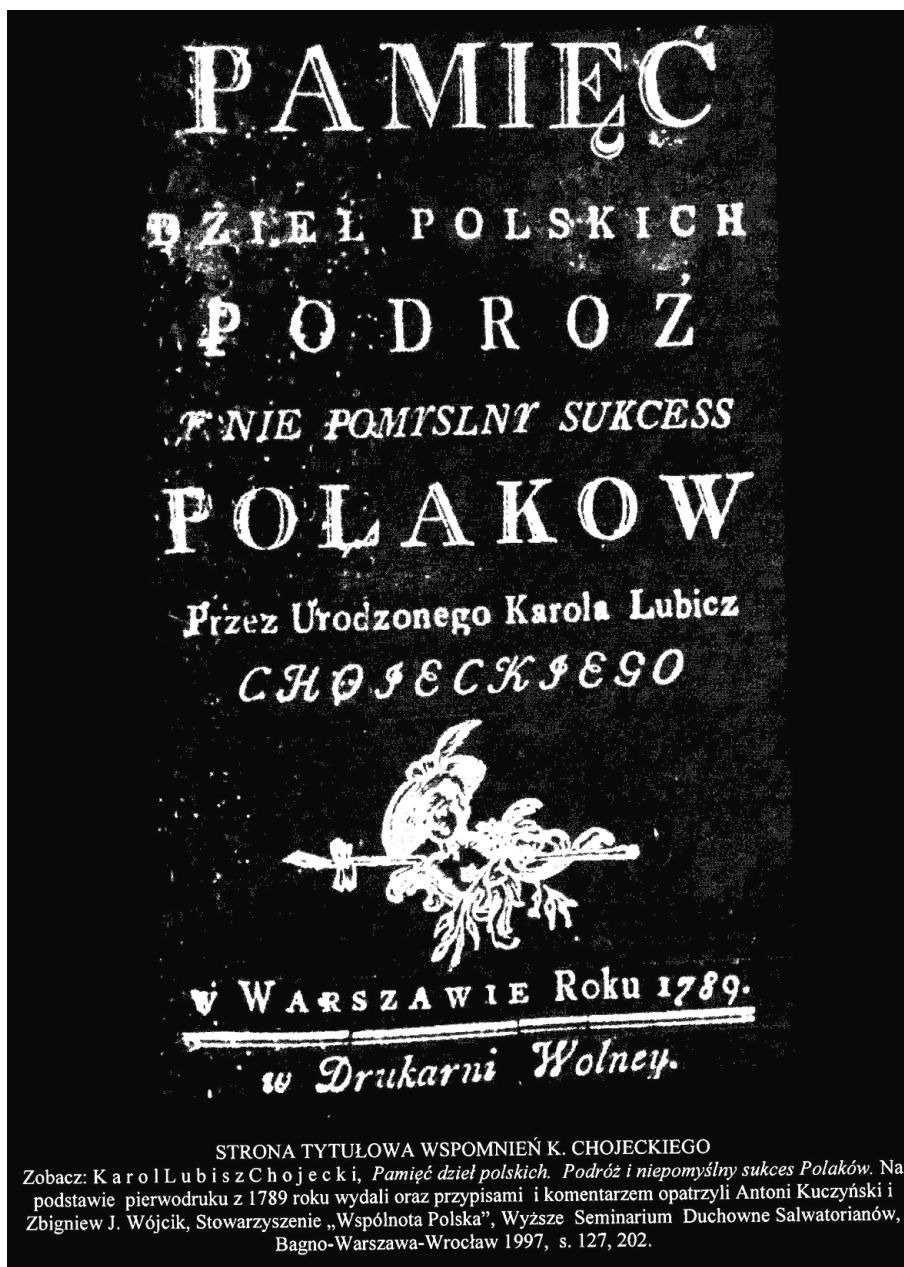

HERB FILIPA ORLIKA

Zobacz: Тарас Чухліб, *Пилип Орлик*, Київ 2008, 64 с.

HRYHORIJ ORLIK (1702–1759)
Feldmarszałek Ludwika XV
(fragment dzieła malarza i grafika
Jeana Honore Fragonarda (1732–1806))

JEMIELIAN IWANOWICZ PUGACZOW W KLATCE,
WYSTAWIONY NA POKAZ LUDU W MOSKWIE

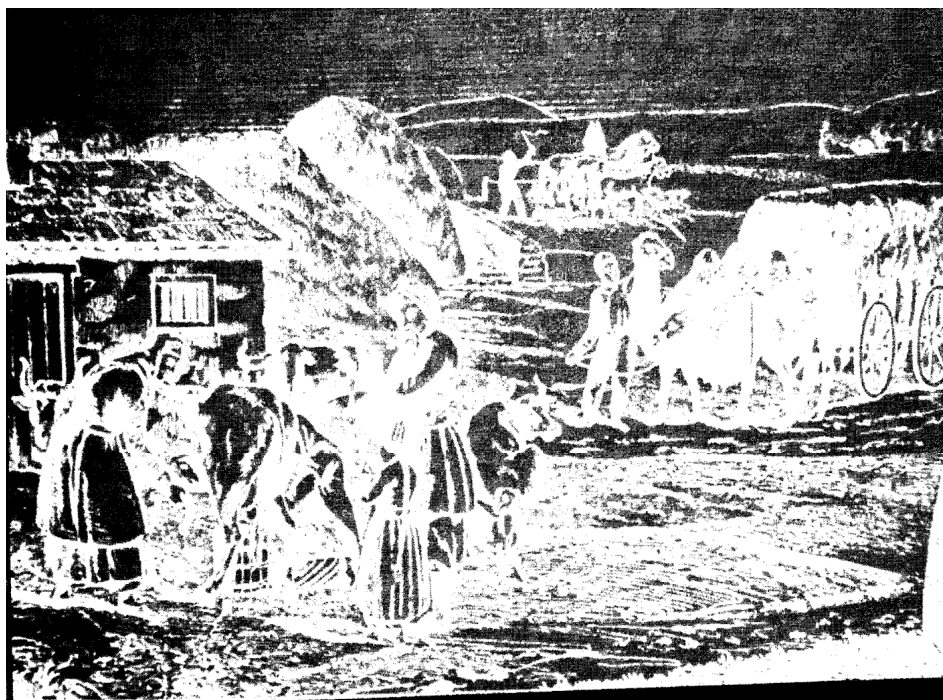
Zdjęcie udostępnione przez profesora Władysława Jewsiewickiego wydawcom pracy: Karol Lubisz Chojeccki, *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków*. Na podstawie pierwodruku z 1789 roku wydali oraz przypisami i komentarzem opatrzili Antoni Kuczyński i Zbigniew J. Wójcik, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Wyższe Seminarium Duchowne Salwatorianów, Bagno-Warszawa-Wrocław 1997, s. 97,

SĄD PUGACZOWA. OBRAZ WASYLA PIEROWA.

Obok Jemieliana Pugaczowa widać postać w konfederatce

Zdjęcie udostępnione przez profesora Władysława Jewsiewiczeckiego wydawcom pracy: Karol Lubisz Chojecki, *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków*. Na podstawie pierwodruku z 1789 roku wydali oraz przypisami i komentarzem opatrzyli Antoni Kuczyński i Zbigniew J. Wójcik, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Wyższe Seminarium Duchowne Salwatorianów, Bagno-Warszawa-Wrocław 1997, s. 101, 202

GOSPODARSTWO TATARSKIE. Według: L.Podhorodecki. *Chanał krymski i jego stosunki z Polską w XV-XIII w.*, Warszawa 1987. Zobacz: Karol Lubisz Chojeccki, *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomyślny sukces Polaków*. Na podstawie pierwodruku z 1789 roku wydali oraz przypisami i komentarzem opatrzyli Antoni Kuczyński i Zbigniew J. Wójcik, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Wyższe Seminarium Duchowne Salwatorianów, Bagno-Warszawa-Wrocław 1997, s. 151, 202